

Святослав Терський

ЗАХІДНО-ВОЛИНСЬКІ ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ШЛЯХИ «ПІВНІЧ–ПІВДЕНЬ» У ХІ-ХІV СТ.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

У статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект формування мережі військово-стратегічних шляхів «Північ-Південь» на Західній Волині. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль цих шляхів в системі балто-чорноморських зв'язків Східної Європи та у формуванні території та оборонної мережі Волинського князівства.

Ключові слова: археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Волинське князівство.

В статье с привлечением письменных и археологических источников рассмотрен процесс формирования сети военно-стратегических дорог «Север-Юг» на Западной Волини. Обосновывается вывод о стратегически важной роли этих путей в системе балто-черноморских связей Восточной Европы, а также для формирования территории и сети укреплений Волынского княжества.

Ключевые слова: археологические источники, сеть укреплений, военно-стратегические дороги, формирование территории, Волынское княжество.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of forming of North'-South strategic roads network of Western Volhynian is considered. The conclusion about the important role of this way in system of the Balto-Blacksea's communications of the East Europe is proved and also during formation of territory and fortifications network of the Volhynian principality.

Key words: archaeological sources, fortifications network, strategic roads, formation of territory, Volhynian principality.

Військово-стратегічні шляхи відігравали провідну роль у територіальному розвитку регіонів та середньовічних держав. Серед шляхів,

які з'єднували Прибалтику з Причорномор'ям важливе місце завжди належало шляхам які проходили через територію Західної Волині. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів.

Загальна мережа основних торгівельних шляхів на території Галицько-Волинської держави за писемними джерелами простежувалась І. Крип'якевичем та В. Пришляком [7, с. 65-66; 12], а загальноруська мережа на просторах всієї Русі російським вченим Б. Рибаківим [15]. У зв'язку з конкретними пам'ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно пролягання лише одного меридіонального шляху – Володимир-Теребовля [23]. Проте поза увагою дослідників залишилися важливі напрямки, що з'єднували Володимир з Белзом та Перемишлем, Звенигородом та Галичем тощо. Певні цілеспрямовані дослідження пам'яток на цих шляхах проведено, зокрема, Волинською археологічною експедицією під керівництвом автора у 1987–2009 рр.

Як відомо шляхи сполучення та первісного розселення залежали від рельєфу, річкової мережі та інших ландшафтних факторів (ліси, болота та ін.). Ще в часи раннього середньовіччя лісова та значна частина лісостепової зони Східної Європи була вкрита суцільними лісами. Тому перші шляхи сполучення були прив'язані до річкових систем. Внаслідок цього на племінному етапі сформувався первісний адміністративний поділ території, який загалом був закріплений у часи Київської держави. Головною транспортною віссю Західної Волині є р. Західний Буг. Саме у межах контактних зон у басейні цієї ріки були сформовані головні центри регіону: Червен, Волинь, Володимир, Белз.

Стратегічна важливість балто-дністровського торгівельного шляху та взаємна пов'язаність його волинської та галицької частин були очевидними причинами формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над західним варіантом шляху «із варяг у греки» точилися найбільші міжусобні війни XI – початку XIII ст. в регіоні.

Міські поселення басейну р. Західний Буг активно розвивались починаючи, принаймні, з середини X ст., свідченням чого є зародження оборонних осередків у Городку-над-Бугом, Литовежі (ур. Старгород), Белзі та Буську [4, с. 153; 11, с. 129; 17, с. 43]. Протягом X – XIII ст. перетворюються на значні поселенські осередки Володимир, Угровськ, Любомль, Буськ, та інші [30, с. 230; 4, с. 153].

Аналіз географічної ситуації та літописних повідомлень дозволяє реконструювати мережу основних доріг Західної Волині у XI – XIV ст. Їх напрями на початковому етапі – X – першій половині XII ст. визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі – в другій половині XII – першій половині XIV ст. – напрями військово-політичної експансії волинських князів.

На першому етапі головною і визначальною артерією Русі, що з'єднувала Київ з Західною Європою, як вважають, був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, відмічений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої валюти [28, с. 123]. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича підкоряючи Червенські міста та «країну гірську перемишльську» [12, с. 133]. Згодом, в процесі освоєння території річкові шляхи вздовж р. Західний Буг та її приток доповнювалися паралельними сухопутними ділянками. Головним транспортним вузлом сухопутних шляхів Західної Волині був столичний Володимир. Тут сходилися сухопутні варіанти широтних шляхів і перетиналися з галицько-волинським варіантом шляху «із варяг у греки», який провадив з Володимира на Звенигород, Теревовлю та Галич, звідки далі він продовжувався на південь по Дністру до Білгорода – важливої торгівельної факторії Візантії на Чорному морі.

Шляхи з Володимира на південь мали два основні напрями, неодноразово згадані у літописі: один – до переправи через р. Західний Буг у Литовежі і далі на Белз, де було чергове розгалуження: на Перемишль та Звенигород; другий – до верхів'їв р. Луга-Свинорійка та Липа до Перемиля, звідки йшли відгалуження на Пліснесько (пізніша «Велика дорога» на Олесько) та Крем'янець.

Шлях на Литовеж і Белз розпочинався з найбільшого за площею укріпленого передмістя Володимира – Заріччя (тепер окреме село), звідки провадив на урочище Довга Лоза, мінаючи Вошиву могилу [33, с. 226]. У документі 1566 р. описується ділянка гостинця, що проходила через ур. Злодійська Лоза до с. Орани [32, с. 118] в напрямі на Литовеж. У Литовежі відомі городища в ур. Старгород та Замок контролювали переправу через р. Західний Буг, після якої дорога проходила правим берегом р. Варяжанки до Белза. Укріпленням літописного Всеволожа, спаленим галицькими князями у 1097 р. під час походу на Володимир [13, стб. 267], на нашу думку, більше підходить городище Замок, де теж є матеріали XI ст. [31], а раніше городище в ур. Старгород припинило своє функціонування найімовірніше, внаслідок освоєння території великокнязівською владою на початку XI ст., а

не разового наїзду галицьких князів, як вважали О. Цинкаловський та П. Раппопорт [16, с. 118]. Дорога з Белза на Звенигород співпадала з пізнішим шляхом на Львів та повинна була використовувати давню переправу через р. Західний Буг у Великих Мостах, після чого йшла на літописні Щекотин (тепер городище у с. Глинсько) та Підгорай (городище у с. Зарудці).

На цей напрям, як головний волинський шлях зі Львова вказує згадка у документі 1424 р. «великої вулиці, що йде від міської брами на Підгорай» [35, s.121]. Підгорай (Podhoray) спершу сприймався дослідниками як загадковий топонім біля підніжжя Лисої гори у Львові [6, с. 185; 7, с. 15]. Детальне вивчення топографії Львівської землі допомогло його локалізувати серед центрів округів у Белзькій землі [8, с. 314-315; 36]. Таким чином, шлях з Белза до Звенигорода проходив долиною р. Полтви у найдавнішій частині сучасного Львова.

Необхідність безпосереднього зв'язку Володимира з новопосталим в середині XIII ст. Львовом викликало появу у цей час прямої дороги, яка починалася від монастиря Чесного Хреста на південній околиці волинської столиці [2, с. 20] і провадила через Сокаль. Саме там, на бужковицьких полях поруч монастиря за літописною згадкою 1287 р. князь Лев зустрічав золотоординського хана Телебугу, який рухався з боку Перемиля [13, стб. 892]. Таким чином, монастир був розташований на розвилці доріг з Володимира на Крем'янець – Шумськ та на Сокаль – Львів [30, с. 113]. Львівська дорога «до Скоморох» тут, на околиці с. Марківстав згадана також у документах 1366 й 1400 р. [5, с. 10-12]. В напрямі на Володимир вона проходила по мосту через долину р. Луга, прокладеному по ланцюгу із згаданих трьох островів, де фіксуються монастирські споруди. Назва сусіднього села Маркостава свідчить про облаштування тут греблі, можливо, під згадану дорогу (а отже, і ставка).

Відрізок шляху між згаданим монастирем та Володимиром наповнений літописними поселеннями та пам'ятками: шлях провадив правим берегом р. Луги на Житані та Хвалимичі, згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [13, стб. 486, 850, 892] і представлені курганними могильниками, укріпленими та неукріпленими поселеннями [30, с. 109], повз монастиря розташованого на Княжій (Святій) горі у Зимному, де також за історичною традицією знаходилась зимова резиденція володимирських князів. На визначне значення цього шляху у балто-чорноморській торгівлі також вказує давній кам'яний хрест східніше від Святої гори, на пагорбі лівого берега р. Луги, де був сільський парохіяльний храм Св. Миколая. Аналогії йому відшукані у

прибалтійському регіоні серед пам'яток XIV – XV ст. [14; 30, с. 109].

Далі в сторону дитинця міста по заплаві р. Луги від монастиря на Святій горі вів земляний насип з дерев'яним помостом – т. зв. Княжа дорога, яка минала острів з монастирем Св. Онуфрія та виходила на володимирський поділ [30, с. 104].

Згадана Львівська дорога сприяла перетворенню Сокаля на визначний адміністративний центр, про що свідчить знахідка відомого скарбу середини XIV ст. [24, с. 133]. Тепер дорога з Володимира на Белз провадила через замок Сокаль, який контролював переправу через р. Західний Буг, на що вказують назви головних брам середмістя Белза: Сокальська та Львівська.

Важливими комунікаційними пунктами поблизу галицько-волинської границі були Буськ, Олесько, Крем'янець в яких меридіональні шляхи перетиналися з широтним шляхом описаним в літописі під 1233 р. [13, стб. 766-767] і згаданим як «Королівська дорога», при розмежуванні державних кордонів Великого князівства Литовського 1546 р. [1, с. 109].

На ці міста з Луцька також провадила «Велика дорога» [1526 р., 2, с. 357], яка, по суті була відгалуженням Дністровського шляху на Лучеськ через Перемиль [27, с. 163]. Інша ділянка цього шляху зв'язувала Теробовлю із Збаражем і далі провадила на Крем'янець, Дубно та Муравицю. Саме активізація причорноморських зв'язків Лучеська з використанням цього шляху була причиною піднесення політичної ролі пунктів транзиту – міст Дубного та Крем'янця протягом XIII–XIV ст. [25, с. 22, 37]. Як відгалуження «Татарського шляху» ця дорога активно використовувався, наприклад, в XVI ст. [26, с. 22]. Саме відгалуженнями цих «великих доріг» рухалися «у два шляхи» війська князя Андрія Боголюбського взимку 1149-1150 рр., під час походу на Лучеськ [13, стб. 389]. Вздовж неї на обох берегах р. Стир згаданими дослідженнями зафіксовано ланцюг ранньосередньовічних поселень у вигляді майже суцільної смуги на віддалі понад десять кілометрів від Лучеська [29, с. 146-147].

Обидві гілки Дністровського шляху сходились поблизу замку Мстишин – князівської резиденції південніше Лучеська та переправи через р. Стир в районі підлуцького монастиря Чесного Хреста [29, с. 147-150]. Відомо, що до початку XIX ст. цією переправою також проходив основний поштовий гостинець, що з'єднував Варшаву та Київ через Луцьк та Дубно [20, с. 1000].

Менш насиченими укріпленнями були поліські шляхи, які провадили від Володимира через Берестя та Пінськ до Східної Прибалтики.

У зимовий період ці комунікації здійснювалися виключно сухопутними шляхами. Відомий з чисельних документів XVI – XVII ст. великий «зимовий», або «Вітольдів» гостинець пролягав через Турійськ-Ковель-Вижву-Ратно-Берестя і далі до Литви, Східної Пруссії та ін.

Для волинських князів важливим був також турово-пінський напрям. Якщо наприкінці XI ст., наприклад, володимирська данина поширювалась найпівнічніше, очевидно, лише на верхів'я р. Турії [10, с. 133-134], а вздовж р. Стир до Чорторийська, то з рубежу XI – XII ст. розпочинається формування мережі укріплень на важливіших шляхах. Такими укріпленнями на давніх дорогах з Володимира та Лучеська до Пінська відповідно були городища у с. Тоболи та Чернеч-городок [16, с. 55]. Розташоване в заплаві р. Стохід округле городище у Тоболах, діаметром близько 80 м, окрім валу по периметру майданчика, з напільного боку було додатково захищене сімома ровами-перекопами, Селище-супутник городка, розмірами 130x145 м, знаходилось відразу за оборонною лінією [23]. Північніше Лучеська у XII ст. за подібною схемою зведено два округлі городища оточені двома рядами валів: у с. Любче (басейн р. Стир) та літописну Мельницю (верхів'я р. Стохід) [17, с. 50, рис. 50, 51].

Таким чином, найважливіші меридіональні шляхи Західної Волині провадили через головні центри краю: Володимир та Лучеськ. Зокрема, важливими були шляхи вздовж р. Західний Буг та Стир, які мали багато відгалужень. Як бачимо, особливістю цих шляхів є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг.

На важливість балто-чорноморських зв'язків, які здійснювались цими шляхами, вказують чисельні пам'ятки X – XI ст., зокрема скарби арабських (Йосипівка) та візантійських монет (Розваж, Луцьк, Острожець, Крем'янець), а також монет прибалтійських держав (германських денаріїв та вендок – грошових знаків Вендської (полабсько-поморської) держави у Луцьку та Борисковичах) [26, с. 21; 27, с. 162; 31, с. 43].

Значне зростання чисельності предметів причорноморського імпорту у волинських містах в XII – на початку XIII ст. є матеріальним свідченням активного функціонування Дністровсько-Бужського шляху [27, с. 163].

На південному відрізку цієї дороги в бік розходилися дві гілки – на південний-схід, у Крим, та на південь, до Ак-Кермана. Подальший розвиток транзитного шляху з Європи на Схід через волинські землі засвідчується комплексом молдавсько-мултянських грамот, які адре-

сувались також купцям з Волині, зацікавленим у торгівлі через їхні землі [19, с. 19].

Так, ще у XIV – XVI ст. Володимир, залишаючись одним з основних центрів хліботорговлі на Волині, вивозив хліб до причорноморських портів (наприклад, через Хаджибей, що широко практикувалося при Вітовті) та через Устилуг по р. Західний Буг у Гданськ (Данциг) – основний центр хліботорговлі у Прибалтиці [3, с. 47, 76, 77].

Активне функціонування західнобужського шляху створило умови для приєднання до Володимирського князівства Берестя у середині XII ст. У період занепаду Галицько-Волинської держави саме за Берестейщину, розташовану на шляхах до Прибалтики, велася найбільша боротьба.

Шлях по Дністру та Західному Бугу (як альтернатива традиційному шляху «із варяг в греки») у свою чергу мав вирішальний вплив на новий політичний розподіл Київської держави, який призвів до ослаблення зв'язків Волині з Києвом, а відтак, до союзу Галицького і Волинського князівств [21, с. 27–28; 22, с. 80].

Подальше поглиблене археологічне вивчення решток поселень, дамб та оборонних укріплень, розташованих вздовж цього шляху дозволить уточнити зроблені висновки.

Джерела та література:

1. Археографический сборник документов относящихся к северо-западной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. 1. – 234 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4 – 451 с.
3. Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси (1480–1569) / Монографія А. Верзилов. – Чернигов: Земск. сборник Черниг. губ., 1898. – 81 с.
4. Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження / Петро Довгань // Вісник Інституту археології. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
5. Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь (договоры 1366 года) / М. Довнар-Запольский // Оттиск из «Университетских известий». – К., 1896. – 13 с.
6. Крип'якевич І. Слідами княжого Львова. Топографія / І. Крип'якевич // Стара Україна. Часопис історії та культури. – Львів, 1924. – Ч. XII. – С. 184–185.
7. Крип'якевич І. П. Історичні проходи по Львову / Монографія І. П. Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991. – 168 с.

8. Крип'якевич І. Деякі літописні назви з Галичини / І. Крип'якевич // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.– Львів, 1991. – Т. 222. – С. 308–312.
9. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство: монографія / І.П. Крип'якевич. – Львів, 1999. – 220 с.
10. Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования): монографія / А.Н. Насонов. – М.: Изд-во АН СРСР, 1951. – 256 с.
11. Петегирич В.М. Белз / В.М. Петегирич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 127–129.
12. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А.Г. Плахонін // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 127–143.
13. Полное собр. русских летописей изд. по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.
14. Присяжний К. Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) / К. Присяжний // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського «Святовіда»): Матеріали наук конф (смт. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.). – Львів, 1998.– С. 176–184.
15. Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. – Львів, 2001. – №3. – С. 221–228.
16. Раппопорт П. А. Новые данные по исторической географии Волыни / П.А. Раппопорт // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 99. – 1964. – Вып. – С. 54–58.
17. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии.– Л.: Наука. – №140. – 1967. – 241 с.
18. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948.– Т. I. – С. 330–342.
19. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–середина XVIII ст.): автореф. дис.. на здобуття д-ра іст. наук. / О.Ф. Сидоренко – К., 1997.– 30 с.
20. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович. – Почаев, 1889.– Т. 2.– 1120 с.
21. Терський С. В. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) / С.В. Терський // Міжнародна археологічна конференція «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр», Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994.– С. 27–28;

22. Терський С. В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.): до постановки проблеми / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів: Логос, 1995. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 73–88.
23. Терський С. В. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 року. – К: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 44–46.
24. Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2001. – Вип. X. – С. 130–158.
25. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С. В. Терський. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
26. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Теребовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С.В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 502: Держава та армія. – 2004. – С. 18–24.
27. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. / Монографія С. В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с., іл.
28. Терський С. В.. Матеріальна культура населення Погориння (X–XII ст.) як приклад балто-чорноморських впливів / С.В. Терський // *Kultura Ludów Morza Bałtyckiego*. – Т. 1: *Starożytność i średniowiecze*. – Toruń, 2008. – S. 122–139.
29. Терський С.В. Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садиб) / С.В. Терський // *Слов'янський вісник. Збірник наукових праць*. – Рівне, 2010. – № 10. – С. 145–152.
30. Терський С.В. Княже місто Володимир / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
31. Терський С.В. Волинські городища X–XI ст. / С.В. Терський // *П'яті «Ольжині читання»*. – Плісеськ, 7 травня 2010 року. – Львів, 2010. – С. 40–46.
32. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – К.: Наукова думка, 1990. – 407 с.
33. Цинкаловський О. «Стара Волинь і Волинське Полісся»: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. / О.Цинкаловський. – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – 600 с.
34. Чайка Р.М. Работы у с. Литовеж на Буге / Р.М. Чайка // *Археологические открытия 1979 г.* – М.: Наука, 1980. – С. 349–350.
35. *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*. – Lwów, 1873. – Т. 4. – 303 s.
36. Janeczek A. Podhoraj – zaginiony grod pogranicza polsko-ruskiego / Andrej Janeczek // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. – 1985. – N 1–2. – S. 3–27.